

Michał Jagiełło, Beata Krakowiak,
Bogdan Włodarczyk

**Bitwa łódzka 1914 – za i przeciw nowym projektom
turystycznym w województwie łódzkim**

Wstęp

Zainteresowanie turystów polami bitew czy też miejscami pamięci z nimi związanymi nie jest pomysłem ostatnich czasów. W licznych, czasem dość wiekowych, publikacjach popularnych (przewodnikowych) znajdujemy szczegółowe informacje i opisy dotyczące działań wojennych, pól bitewnych, cmentarzy, pomników. Wyliczać można bardzo długo, ale wystarczy wymienić takie miejsca jak Austerlitz (Sławków) w Republice Czeskiej, Gettysburg w USA, Monte Cassino we Włoszech, czy pola Grunwaldu w Polsce. Miejscom tym często towarzyszą rozbudowane wystawy, ekspozycje muzealne. W rocznice bitew organizowane są tam rekonstrukcje wydarzeń historycznych skupiające często kilkuset uczestników i kilkunastotysięczną widownię. Na podstawie potencjału turystycznego związanego z konkretnym wydarzeniem historycznym, w tym przypadku bitwą, kreuje się nowe produkty turystyczne typu obiekt, szlak, wydarzenie (por. Kaczmarek, Stasiak, Włodarczyk 2005).

Jak podaje A. Kowalczyk (2009), *battlefield tourism* (turystyka pól bitewnych) staje się coraz bardziej znaczącą częścią turystyki historyczno-militarnej. Dzieje się tak ze względu na duży ładunek patriotyczny tego rodzaju atrakcji oraz ich olbrzymie znaczenie dla tzw. turystyki sentymentalnej. Pola bitew stają się także przedmiotem licznych opracowań naukowych (m.in. Lloyd 1998, Seaton 1999, Borkowska 2003, Tanaś 2004, Stasiak, Tanaś 2005, Koralewski 2009, Kowalczyk 2009), które dowodzą rosnącego znaczenia tego rodzaju aktywności turystycznej i po-

kazują możliwości rozwoju lokalnych przestrzeni turystycznych oraz nowych produktów turystycznych.

Wydawać się może, że to co ważne dla historii Polski, Europy czy świata zostało już odkryte, zagospodarowane, „opakowane” i wystawione na sprzedaż, a w ogromnej większości skonsumowane przez turystów. Nie jest to jednak prawda, bowiem z jakiegoś powodu (o czym w dalszej części artykułu), niektóre z tych wielkich i znaczących wydarzeń popadły w zapomnienie, a miejsca z nimi związane nie przyciągają turystów tak, jak wskazane wcześniej przykłady. Do miejsc, które nadal czekają na „odkrycie”, a które z powodów opisanych dalej zasługują na uwagę nie mniejszą niż Verdun, Tannenberg czy Marna, są okolice Łodzi – teren, na którym rozegrała się jedna z największych operacji militarno-logistycznych I wojny światowej. Bitwa ta, nazywana także operacją łódzką, jest nadal wydarzeniem mało znanym, a realizacja ambitnego projektu pod nazwą „Muzeum w przestrzeni – bitwa łódzka 1914”¹ ma ją nie tylko ocalić od zapomnienia, ale także wykreować na nowy oryginalny produkt turystyczny wpisujący się swoim charakterem w wielokulturowy obraz całego regionu. Celem artykułu jest m.in. przedstawienie historii bitwy, wskazania na te elementy potencjału z nią związane, które mogą być wykorzystane do stworzenia nowego produktu turystycznego oraz charakterystyka działań już w tym celu podjętych.

Historia operacji łódzkiej

I wojna światowa na froncie wschodnim rozpoczęła się od klęski rosyjskiej 2. Armii pod dowództwem gen. Aleksandra Samsonowa w Prusach Wschodnich. Sierpień 1914 r. był dla Rosjan pechowy. Rozpoczęli ofensywę na prośbę rządu francuskiego, aby odciążyć aliantów na zachodzie i powstrzymać marsz Niemców na Paryż i Brukselę. Powszechna mobilizacja nie została jeszcze zakończona, do walki rzucono żołnierzy, którzy niekiedy nie mieli nawet broni. Błyskawiczne manewry

¹ Obowiązująca obecnie nazwa projektu to „Muzeum w przestrzeni – wielokulturowe korzenie regionu łódzkiego” według autorów artykułu nie oddaje w całości jego charakteru jako zbyt ogólna. Stąd sugerowana modyfikacja nazwy „Muzeum w przestrzeni – bitwa łódzka 1914”, która konsekwentnie będzie stosowana w dalszej części opracowania.

generałów Paula von Hindenburga i Ericha von Ludendorffa pozwoliły wyprzeć Rosjan z Prus Wschodnich. Jesienią 1914 r. wojska rosyjskie wycofały się nie tylko z terenów obecnego województwa warmińsko-mazurskiego, lecz także z centralnej Polski. Niemcy wkroczyli m.in. do Łodzi. Sytuacja była dla nich korzystna, ale podejmowane działania operacyjne nie przyniosły sukcesów. Nie powiodło się uderzenie austriackie na Lublin. 3 września 1914 r. Rosjanie zajęli Lwów. Także we wrześniu odnieśli zwycięstwo w bitwie pod Gródkiem Jagiellońskim. 18 września 1914 r. okrążyli twierdzę Przemyśl. Odparli także Niemców i Austriaków spod Warszawy w tzw. operacji warszawsko-dęblińskiej. W październiku Rosjanie odzyskali utracone tereny. Dowództwo carskie uznało, że można przejść do wielkiej ofensywy. Jej celem miał być Berlin, Śląsk i Wiedeń. Centralnym punktem planowanego natarcia stała się Łódź – ostatnie wielkie miasto na zachodniej granicy imperium rosyjskiego.

W wielkim łuku Wisły Rosjanie skoncentrowali trzy armie: 1. Armia w sile 123 tys. żołnierzy dowodził gen. Paweł Rennekampf; 2. Armia liczyła 151 tys. żołnierzy, a jej dowódcą był gen. Siergiej Scheidemann; na południe od Łodzi stała 5. Armia gen. Pawła Plehwego, licząca 88,5 tys. żołnierzy. Całym frontem dowodził gen. Nikołaj Ruzski. Łącznie po stronie rosyjskiej na sygnał do natarcia czekały 362 tys. żołnierzy.

Przeciwko nim stanęła niemiecka 9. Armia (206,5 tys. żołnierzy) pod dowództwem gen. Augusta von Mackensena (Mackanzena), utworzona we wrześniu 1914 r. Niemcy znali plany Rosjan i datę ofensywy wzmo-cnili więc swoją armię dwoma korpusami fortecznymi „Breslau” i „Posen”, liczącymi 41 tys. żołnierzy. Łącznie przeciwko siłom rosyjskim stanęło do walki ponad 250 tys. Niemców i Austriaków z korpusu gen. Remusa Woyrscha. W bitwie, zwanej „bitwą u czterech rzek” (Warta, Pilica, Bzura i Rawka) starło się łącznie ponad 600 tys. Rosjan, Niemców, Austriaków i Polaków, walczących we wszystkich trzech armiach. W samym korpusie „Posen” było ich 23 tys.

Niemiecki plan zakładał wbicie klina między 1. i 2. armie rosyjskie, otoczenie ich i zniszczenie. Walki toczyły się od Włocławka po Przedbórz i Działoszyn. Atak rozpoczął się 11 listopada. Mimo zacieklej obrony Rosjanie w ciągu kilku dni stracili Włocławek, Kutno i Łęczycę. Już po tygodniu walk Niemcy stanęli u wrót Łodzi. 16 listopada 1914 r. w 60-kilometrową lukę między 1. i 2. Armia na linii Zgierz–Stryków–Głowno

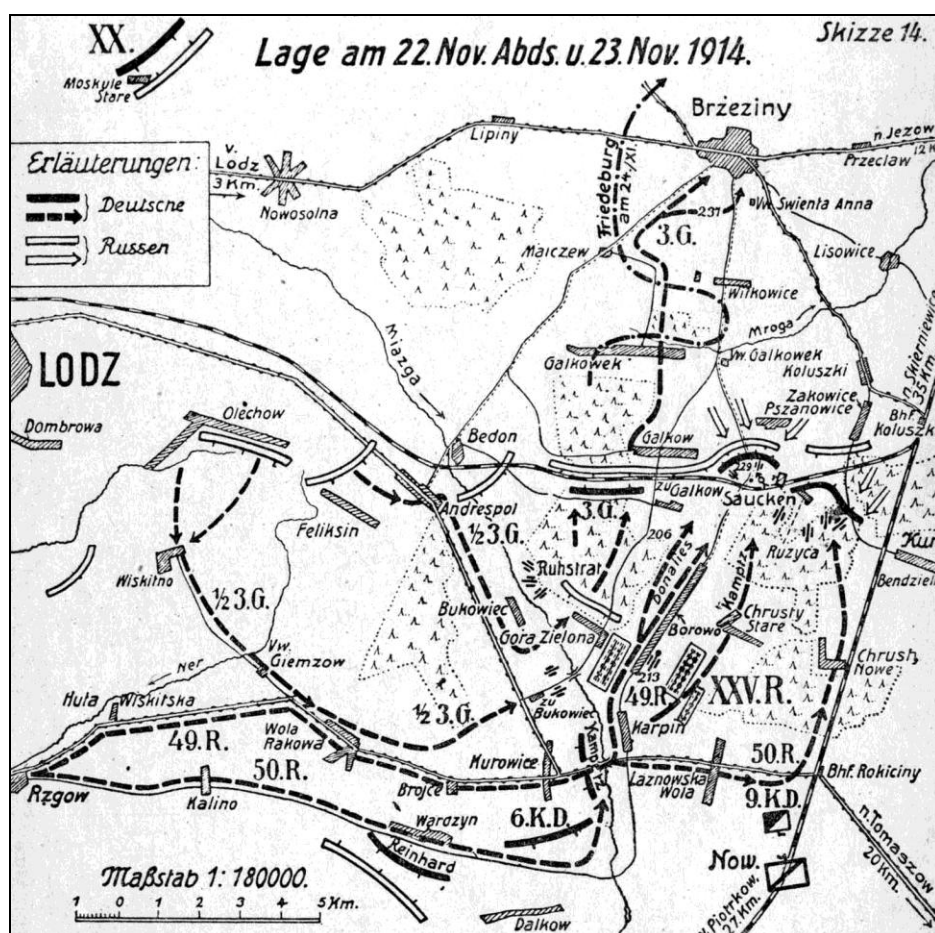
wdarły się znaczne siły niemieckie. Rosyjska 1. Armia straciła łączność z dwiema pozostałymi i przeszła do obrony. 18 listopada rozpoczęła się bitwa o samą Łódź. Walki toczyły się na bliskich przedmieściach. 3. Dywizja Gwardii broniła się na terenie szpitala psychiatrycznego w Kochanówce, przez pewien czas linią frontu była obecna ul. Traktowa. Żołnierzy dowoziły do okopów tramwaje. One też ewakuowały rannych. Dziś trudno sobie nawet wyobrazić, że zaciekle walczone o wieś Olechów, Widzew, Rogi, Arturówek, Janów.

Pętla wokół Łodzi zaciskała się coraz bardziej. Zamknąć okrążenie miała grupa generała Reinharda von Scheffera, złożona z trzech dywizji (49. i 50. rezerwowa dywizja piechoty oraz 3. dywizja gwardii). Przez Brzeziny, Małczew i Gałków przebiła się aż w rejon Rzgowa na południe od Łodzi. W tym rejonie ku zaskoczeniu Niemców dzielnie broniła się rosyjska 5. Armia. Spychana od zachodu przez przeważające siły nieprzyjaciela, musiała jednak rozpocząć odwrót z zajmowanych pozycji na północny wschód. Sprawilo to, że po drodze natknęła się na grupę Scheffera. Teraz z kolei Niemcy mieli przeciwko sobie jednostki całej armii. Z okrążających stali się okrążonymi. Scheffer podjął decyzję o wycofaniu się za linię frontu tą samą drogą, którą posuwały się jego jednostki. Dywizje zawróciły. Nie wiedziały, że na pomoc 5. Armii i otoczonej Łodzi spieszy naprędce sformowany przez Rosjan „oddział łowicki”. Rosjanie też nie spodziewali się, że Niemcy zawrócą. Na drodze grupy Scheffera stanęła 6. Dywizja Syberyjska, która maszerowała na kierunku Brzeziny–Gałków–Borowa.

23 listopada w lesie między Bedoniem a Gałkowem rozegrała się decydująca bitwa. Trzykrotnie silniejsi Niemcy zmiażdżyli dywizję rosyjską. W zacieklej walce poległo tego dnia 20 tys. żołnierzy. Panowały bardzo ciężkie warunki, spadł pierwszy w 1914 r. śnieg i chwycił 20-stopniowy mróz. Jedną z dywizji niemieckich dowodził generał Karl Litzmann. To on podjął decyzję o przebicciu się przez linie rosyjskie na Brzeziny (rys. 1). Ponoć dowodził bitwą, siedząc w Gałkowie... w kurniku między kwokami, co opisał we wspomnieniach jeden z młodych oficerów. Niespodziewany i brawurowy manewr udał się. Grupa Scheffera przedarła się do swoich. Litzmanna okrzyknięto „Lwem Brzeziny”, a w 1940 r. hitlerowcy na jego cześć przemianowali Łódź na Litzmannstadt.

Operacja łódzka nie przyniosła zwycięstwa żadnej ze stron. Niemcy uznali, że to oni są zwycięzcami, jako że uniknęli okrążenia i po mistrzo-

wsku wyrwali się z matni. Rosjanie przypisali zwycięstwo sobie – z identycznego powodu. W walkach zginęło 200 tys. żołnierzy: 110 tys. Rosjan oraz 90 tys. Niemców i Austriaków. We wszystkich trzech armiach walczyli Polacy. Na niemal każdym cmentarzu z 1914 r. można przeczytać polskie nazwiska: Skrzyczyk, Stachowiak, Jachimek, Smoła. Rosjanie uzupełniali stany osobowe poborowymi z Mazowsza (punkty poboru były także w Łodzi).

Rys. 1. Położenie wojsk w czasie tzw. przełamania Brzeziny (23/24 listopada 1914) w trakcie operacji łódzkiej (*Der große Krieg...* 1918)

Fig. 1. Location of armies during the so-called breaking of Brzeziny (23/24 November 1914) during Operation Łódź (*Der große Krieg...* 1918)

W armii niemieckiej służyli Wielkopolanie. Oprócz nich pod Łodzią walczyli Austriacy, Węgrzy, Turkmeni, Ukraińcy, Czeczeńcy, kozacy zabajkalscy. Niemcy byli nawet przekonani, że w Brzezinach biją się z... Kirgizami. Najprawdopodobniej chodziło o żołnierzy z pułków syberyjskich, wśród których znaleźli się mieszkańcy rosyjskiego Dalekiego Wschodu o azjatyckich rysach. Żołnierze rosyjscy rekrutowani w Turkmenistanie po raz pierwszy walczyli w tak egzotycznym dla siebie środowisku, jakim były podłódzkie lasy. Między innymi są to powody, dla których według P. Marciniaka (2008) operację łódzką można bez zbytniej przesady nazwać „małą bitwą narodów”.

6 grudnia Rosjanie wycofali się z Łodzi. Utrzymywanie w swoich rękach wielkiego i wygłodzonego miasta nie miało już żadnego sensu strategicznego i taktycznego. Wykrwawione wojska wycofały się na linię rzeki Rawki. Front utrzymał się tam do końca maja 1915 r. Dopiero użycie przez Niemców gazów bojowych (po raz pierwszy na wschodzie) pod Bolimowem 31 maja pozwoliło przełamać obronę rosyjską i zaatakować Warszawę. Atak gazowy pod Bolimowem miał dość poważne następstwa, bowiem w Rosji wynaleziono wówczas pochłaniacz do masek przeciwgazowych, w którym został zastosowany węgiel aktywowany. Wynalazek niezwłocznie przekazano sojusznikom, co pozwoliło ocalić we Francji wiele istnień ludzkich. Z kolei Rosjanie pod Łodzią po raz pierwszy w I wojnie użyli samochodów pancernych. Według źródeł rosyjskich opancerzone maszyny na szosie Łask–Pabianice „zmasakrowały” kilka pułków niemieckich.

Największą korzyść operacja łódzka przyniosła Francuzom i Belgom. Przerzucenie poważnych sił z frontu zachodniego spowodowało powstrzymanie ofensywy niemieckiej na Paryż i Brukselę. Na zachodzie rozpoczęła się wojna pozycyjna.

Bitwa szybko poszła w zapomnienie. Był to przecież dopiero czwarty miesiąc wojny, która trwała ponad cztery lata. Wydarzenia pod Łodzią zostały przyćmione przez późniejsze ofensywy, batalie i walki, które toczyły się już poza granicami obecnej Polski. W pamięci Europy i świata pozostał głównie front zachodni I wojny, któremu poświęcono wiele książek (Erich Maria Remarque, John Dos Passos). O froncie wschodnim praktycznie zapomniano. Jest co prawda arcydzieło Jarosława Hasek *Przygody dobrego wojaka Szwejka*, ale ta satyryczna powieść urywa się przed wkroczeniem bohatera do okopów na pierwszej linii.

Ciekawa wzmianka o operacji łódzkiej znalazła się w książce Lucy Maud Montgomery *Rilla ze Złotego Brzegu*. Niektórzy teoretycy literatury twierdzą, że opisy wojny w *Cichym Donie* Michaiła Szołochowa dotyczą walk pod Łodzią. To jednak tylko teoria. Jedynym kompletnym dziełem są *Zapiski kawalerzysty* Nikołaja Gumilewa, znakomitego rosyjskiego poety, który jako Ulan-zwiadowca walczył w okolicach Piotrkowa i pod Inowłodzem. Swoje wrażenia z pola walki spisywał na bieżąco i publikował w prasie rosyjskiej. Dopiero w 2003 r. udało się rozszyfrować nazwy miejscowości, bowiem podczas wojny cenzura pozwalała publikować jedynie pierwsze litery nazw miast i wsi.

Rys. 2. Strony tytułowe publikacji szczegółowo opisującej przebieg tzw. bitwy łódzkiej (*Der große Krieg...* 1918)

Fig. 2. Title pages of publications describing the so-called Battle of Łódź in detail (*Der große Krieg...* 1918)

Bitwa, czy też operacja łódzka, zaraz po zakończeniu I wojny światowej doczekała się szczegółowego opisu (rys. 2) sporządzonego przez Niemców (podobnie jak w nieco innym charakterze operacja gorlicka

przez Austriaków – por. *Zachodniogalicyskie groby bohaterów...*). Skutki przedstawionej operacji były jednak bardziej dalekosiężne niż tylko bezpośrednie straty militarne czy gospodarcze. Jak pisze P. Marciniak (2008), operacja łódzka zakończyła także pewną epokę w rozwoju Manchesteru Wschodu za jaki uważana była Łódź. Zakończyła się era reymontowskiej „ziemi obiecanej”, a Łódź poprzez wymuszone wojną zmiany narodowościowe oddalała się od wizerunku „miasta czterech kultur”.

Dwieście tysięcy poległych w operacji łódzkiej spoczywa na ok. 175 cmentarzach wojennych, rozsianych po całym województwie. Na ziemi łódzkiej I wojna pozostawia nieodkryte ślady do dziś – wciąż bowiem odnajdywane są szczątki żołnierzy, których pogrzebano bezpośrednio na polu walki. Ostatni pogrzeb nieznanego żołnierza rosyjskiego miał miejsce na cmentarzu w Wiączyńiu Dolnym w październiku 2009 r.

Dziedzictwo związane z bitwą łódzką

Materialne ślady związane z operacją łódzką są dość skromne jeśli chodzi o charakter, bowiem stanowią je głównie cmentarze wojenne, kwatery na cmentarzach już istniejących oraz nieliczne samodzielne mogiły. Według różnych źródeł na terenie województwa znajduje się ok. 175 różnych miejsc pochówku poległych w czasie trwania bitwy, z czego ok. 40 zlokalizowanych jest w bezpośrednim sąsiedztwie Łodzi (rys. 3). Pomimo dość szczegółowej inwentaryzacji wartości te trudno uznać za ostateczne, bowiem jeszcze prawie sto lat po zakończeniu działań wojennych na tym obszarze odkrywano nadal miejsca, które wskazują na kolejne nieznanne groby i cmentarze.

Według badań przeprowadzonych przez B. Gosik (2004), w okolicach Łodzi znajduje kilka rodzajów miejsc upamiętniających ofiary I wojny światowej. Obiektom tym autorka przypisała cztery kategorie atrakcyjności opracowane z wykorzystaniem takich cech, jak stopień zachowania, oryginalność założenia, zadbanie, dostępność oraz informacje na temat obiektu.

Rys. 3. Pamiątki okresu I wojny światowej związane z bitwą łódzką w przestrzeni Łodzi i okolic (opracowanie autorów na podstawie Borkowska 2003, Gosik 2004 oraz inwentaryzacji terenowej)

Objaśnienia: 1) samodzielne cmentarze, 2) kwatery na cmentarzach katolickich, 3) kwatery na cmentarzach ewangelickich, 4) kwatery na cmentarzach prawosławnych, 5) kwatery na cmentarzach mariawickich, 6) kopce mogilne, 7) pojedyncze mogiły, 8) kościoły związane z bitwą, 9) muzeum z eksponatami związanymi z bitwą, 10) obszar objęty badaniami

Fig. 3. World War I memorials located in Łódź and surrounding areas, connected with the Battle of Łódź (authors' own elaboration based on Borkowska 2003, Gosik 2004 and field inventory)

Legend: 1) separate cemeteries, 2) burial plots at the Catholic cemeteries, 3) burial plots at the Evangelical cemeteries, 4) burial plots at the Orthodox cemeteries, 5) burial plots at the Mariavite cemeteries, 6) burial mounds, 7) standalone graves, 8) churches connected with the battle, 9) museum with exhibits related to the battle, 10) studied area

Należą do nich:

- 14 samodzielnych cmentarzy o różnym stopniu zachowania i oryginalności (kategorie atrakcyjności I–III), wśród których autorka za najbardziej atrakcyjne uznała obiekty w Gadce Starej, Kielczówce, Piotrkowie Trybunalskim, Poćwiardówce, Wiączyniu Dolnym, Wymysłowie oraz Zgierzu (I kategoria atrakcyjności) (fot. 1–3);
- 13 kwater wojskowych na cmentarzach katolickich, z których tylko kwatera w Sroczku została oceniona jako bardzo atrakcyjna;

Fot. 1. Jedno z miejsc centralnych cmentarza w Wiączyniu Dolnym

Photo 1. One of the central sites at the Wiączyn Dolny cemetery

Fot. 2. Nagrobki na cmentarzu w Poćwiardówce

Photo 2. Tombstones at the Poćwiardówka cemetery

Fot. 3. Nagrobki na cmentarzu w Pustółce

Photo 3. Tombstones at the Pustółka cemetery

Fot. 1–3. Fotografie wykonane przez studentów w czasie inwentaryzacji terenowej (maj 2009)

Photo 1–3. Photos taken by students during the field inventory in May 2009

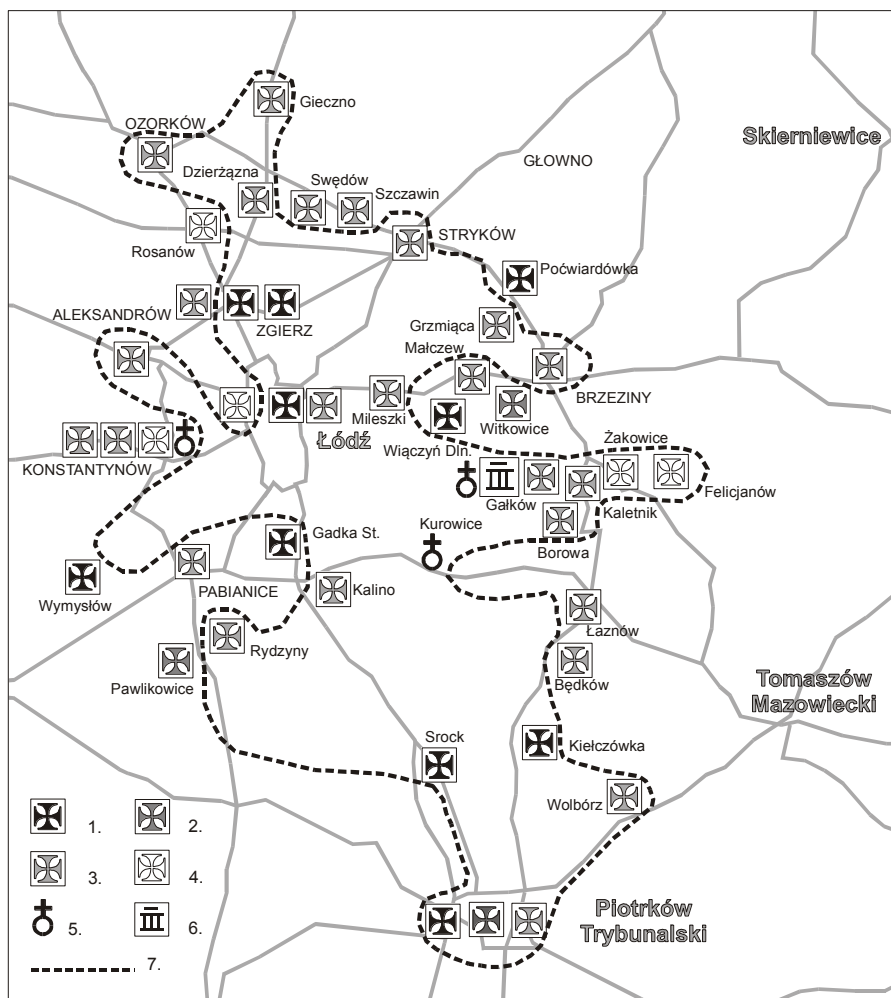
- 12 kwater wojskowych na cmentarzach ewangelickich, gdzie najwyżej ocenione zostało miejsce pochówku znajdujące się w Zgierzu;
- 1 kwatera na cmentarzu mariawickim w Grzmiącej koło Brzezin (III kategoria atrakcyjności);
- 1 kwatera na cmentarzu prawosławnym przy ul. Telefonicznej w Łodzi (I kategoria atrakcyjności);
- 2 mogiły (w Konstantynowie i Zgierzu) ocenione przez autorkę jako średnio atrakcyjne;
- 1 kopiec mogilny w Kaletniku koło Koluszek (III kategoria atrakcyjności).

Niestety z 44 zinwentaryzowanych obiektów tylko 10 zostało zakwalifikowanych do pierwszej, najwyższej kategorii atrakcyjności (walory bardzo wysokie), a 3 do kategorii drugiej (walory wysokie). Pozostałe miejsca sklasyfikowane zostały jako średnio i mało atrakcyjne (odpowiednio 27 i 4 obiekty). Przeprowadzona w maju 2009 r. inwentaryzacja terenowa potwierdziła wyniki badań B. Gosik (rys. 4), dając podstawę do określenia stanu obiektów cmentarnych z okresu I wojny światowej jako wysoce niezadowolający. W związku z tym tylko nieliczne miejsca nadają się obecnie do wykorzystania w ramach projektu.

Pozostałe kategorie walorów związanych z działaniami wojennymi operacji łódzkiej to m.in.:

- szanice i okopy, których pozostałości widoczne są jeszcze w terenie, szczególnie na linii Koluszki–Gałków–Borowa–Brójce;
- Muzeum im. Leokadii Marciniak w Gałkowie Dużym, w którym prezentowane są m.in. pamiątki związane z bitwą;
- kościoły w Gałkowie Dużym, Kurowicach i Konstantynowie Łódzkim, które według miejscowych tradycji (nie zawsze potwierdzonych historycznie) miały związek z prowadzonymi działaniami wojennymi (punkty obserwacyjne, wmurowane pociski, zniszczenia itp.).
- Rogowska Kolej Wąskotorowa (Rogów–Biała Rawska) powstała na potrzeby zaopatrzenia frontu, wykorzystywana obecnie w celach turystycznych.

O dużym znaczeniu historycznym i militarnym operacji łódzkiej świadczy m.in. fakt, że była jedną z bitew omawianych w radzieckiej Akademii Sztabu Generalnego (Marciniak 2008). Jej rangę podkreślają także współczesne działania wydobywające ją ze swoistego „historycznego niebytu”.

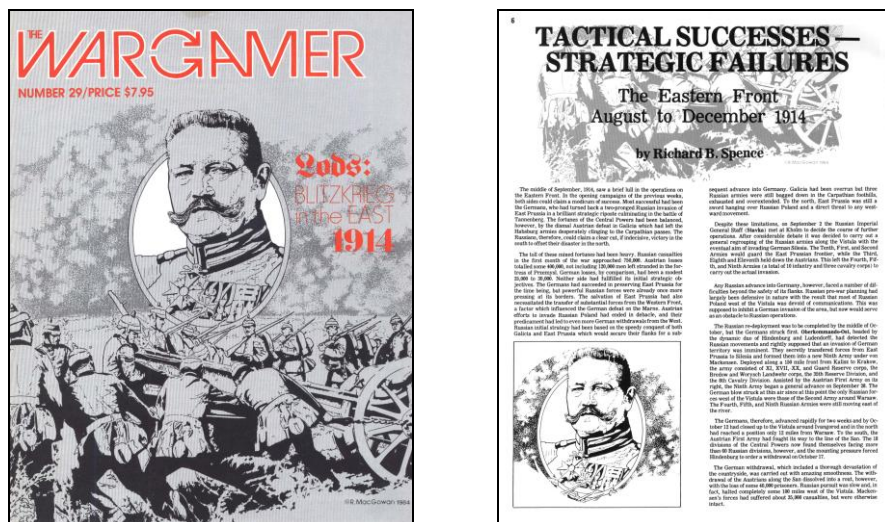

Rys. 4. Pamiątki z okresu I wojny światowej związane z bitwą łódzką w przestrzeni Łodzi i okolic według kategorii atrakcyjności (opracowanie autorów na podstawie Borkowska 2003, Gosik 2004 oraz inwentaryzacji terenowej)

Objaśnienia: 1) walory bardzo wysokie, 2) walory wysokie, 3) walory średnie, 4) walory niskie, 5) kościoły związane z bitwą, 6) muzeum z eksponatami związanymi z bitwą, 7) propozycja przebiegu szlaku tematycznego związanego z bitwą

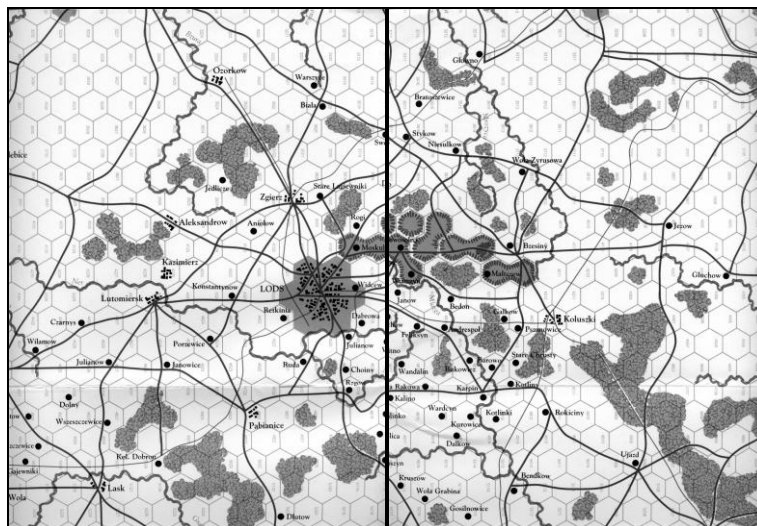
Fig. 4. World War I memorials located in Łódź and surrounding areas, connected with the Battle of Łódź, according to their attractiveness (authors' own elaboration based on Borkowska 2003, Gosik 2004 and field inventory)

Legend: 1) very high attractiveness, 2) high attractiveness, 3) medium attractiveness, 4) low attractiveness, 5) churches connected with the battle, 6) museum with exhibits related to the battle, 7) proposed layout of a battle-based trail

Rys. 5. Strona tytułowa i fragment artykułu opisującego działania wojenne na froncie wschodnim w 1914 r. w angielskojęzycznym czasopiśmie zajmującym się grami strategicznymi (Spence 1984)

Fig. 5. Title page and fragment of the article, describing eastern front warfare in 1914, published in an English-language magazine about strategy games (Spence 1984)

Rys. 6. Fragment mapy będącej podstawą planszowej gry strategicznej dotyczącej operacji łódzkiej (*The WarGamer*, 1984, no. 29, US – UK, oryginał w kolorze)

Fig. 6. Map fragment – part of a strategic board game about “Operation Łódź” (*The WarGamer*, 1984, no. 29, US – UK, original colour)

Jednym z nich (niestety nie zrealizowanym w Polsce) jest poświęcenie bitwie łódzkiej specjalnego numeru czasopisma *The WarGamer* (29/1984) wydawanego w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych (rys. 5) i adresowanego do pasjonatów gier strategicznych. Do szczegółowego opisu działań dołączona została plansza do gry przedstawiająca uproszczoną topografię terenu (rys. 6) oraz pionki reprezentujące poszczególne oddziały biorące udział w operacji. Prawdopodobnie rozmach działań, liczba operacji taktycznych i charakterystycznych epizodów predestynują bitwę łódzką do wykorzystania jej do stworzenia oryginalnej, strategicznej gry komputerowej.

Bitwa łódzka – projekty turystyczne, wyniki badań terenowych

Nawiązując do wydarzeń związanych z bitwą łódzką, w 2007 r. na terenie powiatu łódzkiego wschodniego powstał pomysł stworzenia złożonego produktu turystycznego pod wspólną nazwą „Muzeum w przestrzeni – wielokulturowe korzenie regionu łódzkiego”. Celem głównym zamierzenia było wykorzystanie dziedzictwa kulturowego związanego z bitwą łódzką oraz wielokulturową przeszłością regionu do jego promocji, a także zintegrowanie różnych instytucji na poziomie powiatu w ramach wspólnego przedsięwzięcia. Obok celu podstawowego planowano zrealizować szereg mniejszych zadań, w tym:

- objęcie ochroną miejsc związanymi z wydarzeniami I wojny światowej,
- odnowienie pamiątek po bitwie łódzkiej (cmentarzy, pojedynczych mogił, umocnień),
- udostępnienie dla ruchu turystycznego miejsc związanych z tymi wydarzeniami,
- szerzenie wiedzy na temat wydarzenia, miejsc i ludzi.

Jako przykłady konkretnych działań w ramach projektu planowano m.in.: przygotowanie ekspozycji w terenie na bazie okopów w GałkóWKu Małym, stworzenie Muzeum Operacji Łódzkiej i Muzeum Kolejnictwa w Koluszkach, udostępnienie repliki pociągu pancernego wraz z bocznicą kolejową, renowację zabytkowego składu kolejki wąskotorowej w Rogowie, przygotowanie rekonstrukcji historycznych (imprezy plenero-

we) oraz utworzenie szlaku turystycznego upamiętniającego wydarzenia bitwy łódzkiej (*Bitwa łódzka* 2008). W ramach projektu organizowane są także spotkania popularnonaukowe podejmujące tematykę bitwy oraz możliwości wykorzystania wydarzenia do promocji regionu i kreowania nowych produktów turystycznych. Poprzez stworzenie znaku graficznego (rys. 7) działania te są już jednoznacznie identyfikowane z przedsięwzięciem.

Rys. 7. Logo „Bitwy łódzkiej – 1914” wykorzystywane w materiałach promocyjnych i na stronie internetowej www.lodz1914.pl (*Bitwa łódzka* 2008)

Fig. 7. “The Battle of Łódź – 1914” logo, used in promotional materials and on the www.lodz1914.pl website (*Bitwa łódzka* 2008)

Koordynatorem całego projektu stała się gmina Koluszki, a do przedsięwzięcia, na zasadzie partnerstwa przystąpiły: miasto Łódź, gmina Brzeziny, miasto Brzeziny, gmina Dmosin, gmina Jeżów, gmina Koluszki, miasto Konstantynów Łódzki, gmina Rogów, Nadleśnictwo Brzeziny (Lasy Spalsko-Rogowskie), powiat brzeziński, powiat łódzki wschodni, Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju Społeczności Lokalnej „Mroga”

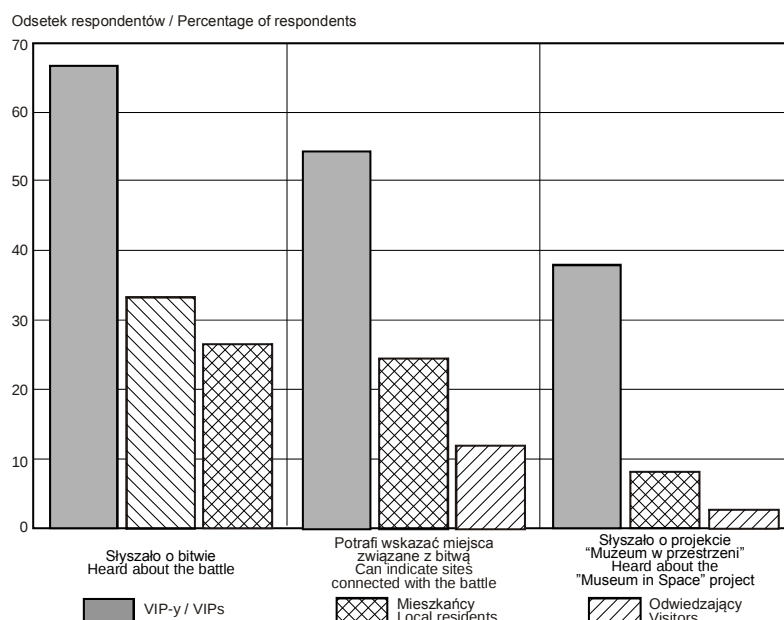
Oprócz podmiotów instytucjonalnych projekt wsparli fascynaci działający w ramach Muzeum w Gałkowie Dużym, Fundacji Kolei Wąskotorowych w Rogowie, Stowarzyszenia Eksploracyjno-Historycznego „Grupa Łódź”.

Aby promować wspólny projekt Urząd Miasta i Gminy w Koluszkach zorganizował cykl konferencji poświęconych temu wydarzeniu, także z udziałem gości spoza Polski (mer Verdun, rodziny żołnierzy walczących w bitwie), przygotowano film dokumentalny pt. „Bitwa łódzka 1914 r.”, a także opracowano stronę www.lodz1914.pl.

Zainspirowani pomysłem stworzenia nowego produktu turystycznego

na bazie bitwy łódzkiej autorzy niniejszej publikacji, pracownicy Instytutu Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, postanowili zainteresować tematem studentów i z ich pomocą podjąć badania na obszarze gmin wchodzących w skład projektu. Do badań włączono także gminy Andrespol, Brójce i Nowosolna leżące również na terenie powiatu łódzkiego wschodniego i posiadające dziedzictwo związane z I wojną światową. Badania prowadzono w maju 2009 r., a ich celem było m.in.:

- określenie stanu wiedzy na temat bitwy łódzkiej,
- ocena znajomości miejsc związanych z bitwą na obszarze poszczególnych gmin,
- sprawdzenie wiedzy na temat projektu „Muzeum w przestrzeni...”

Rys. 8. Znajomość zagadnień związanych z bitwą łódzką – 1914 wśród różnych grup respondentów (opracowanie autorów na podstawie badań terenowych)

Fig. 8. Knowledge of the issues related to the Battle of Łódź – 1914 among different groups of respondents (authors’ own elaboration based on field study)

Odwiedzając wskazane gminy studenci wizytowali ich siedziby, inwentaryzowali teren pod kątem atrakcji turystycznych oraz prowadzili badania ankietowe. Ankiety przeprowadzano wśród przypadkowych mieszkańców gmin (209 osób), tzw. VIP-ów (89 osób), czyli osób pełniących

odpowiedzialne funkcje (sołtys, wójt, radni) lub zatrudnionych w ważnych instytucjach publicznych (szkoły, biblioteki, domy kultury), oraz napotkanych odwiedzających (128 osób), którzy w ok. 88% pochodzili z Łodzi i regionu łódzkiego. Przeprowadzone badania pozwoliły ustalić, że:

- o bitwie słyszało ok. 66% VIP-ów, ok. 33 % mieszkańców i ok. 27% odwiedzających,
- miejsca związane z bitwą potrafiło wskazać ok. 54% VIP-ów, ok. 25% mieszkańców i 12% odwiedzających
- o projekcie „Muzeum w przestrzeni...” słyszało ok. 38% VIP-ów i ok. 8% mieszkańców i zaledwie 3% turystów.

Prezentowane wyniki (rys. 8) dotyczą badanych zjawisk w skali ogólnej, natomiast należy mieć świadomość, że znajomość tematu na obszarze wymienionych gmin jest różna. Najlepszą sytuację w zakresie szczegółowo badanych zagadnień zarejestrowano na obszarze gmin miejskich: Brzeziny, Koluszki oraz gminy Nowosolna. Najgorsze wyniki stwierdzono w należących do projektu gminach Dmosin, Jeżów oraz w będących poza projektem gminach Andrespol czy Brójce. Generalnie otrzymane wyniki należy uznać raczej za mało optymistyczne dla planowanego przedsięwzięcia.

Ocena projektu i podjętych działań w zakresie jego realizacji

Konfrontacja idei projektu i podjętych już działań z wynikami przeprowadzonych badań skłaniają do głębszych przemyśleń oraz wskazania za i przeciw całego przedsięwzięcia.

Weryfikacja zaproponowanych możliwości rozwoju turystyki w powiecie łódzkim wschodnim na bazie potencjału związanego z bitwą łódzką może nastąpić m.in. przez diagnozę stanu istniejącego. W ujęciu wieloaspektowym będzie to analiza: potencjału turystycznego związanego z wydarzeniem, znajomości faktów związanych z operacją przez mieszkańców i władze samorządowe, projektów konkurencyjnych mogących wpływać na realizację przedsięwzięcia.

Na tym etapie prac przygotowano analizę SWOT w jej tradycyjnej formie (tab. 1)

Tabela 1. Analiza SWOT dla projektu „Muzeum w przestrzeni – bitwa łódzka 1914”
Table. 1. SWOT analysis of the “Museum in Space – Battle of Łódź 1914” project

Atuty Strenghts	Słabości Weaknesses
A-1 projekt o potencjale międzynarodowym A-2 spójność tematyczna i terytorialna sprzyjające integracji podejmowanych działań A-3 liczne materialne pozostałości związane z bitwą A-4 zaangażowanie lokalnych fascynatów bitwy i społeczników A-5 organizacja cyklicznych spotkań popularnonaukowych dotyczących założeń i realizacji projektu	S-1 zbyt duże oczekiwania władz lokalnych związane z przewidywanymi efektami funkcjonowania projektu S-2 zbyt mała wiedza o wydarzeniu i miejscach z nim związanych wśród mieszkańców S-3 niski poziom popularyzacji założeń projektu S-4 zróżnicowane zaangażowanie podmiotów i instytucji deklarujących udział w projekcie S-5 brak oficjalnego dokumentu (programu) realizacji projektu S-6 mała konsolidacja podjętych działań
Możliwości Opportunities	Zagrożenia Threats
M-1 możliwość pozyskania funduszy zewnętrznych na realizację projektu, w związku z jego międzynarodowym charakterem M-2 możliwości wykorzystania przy realizacji projektu wiedzy i doświadczeń z innych regionów Polski i Europy M-3 zbliżająca się 100 rocznica bitwy M-4 stale rosnące zainteresowanie turystyką militarną M-5 możliwość dołączenia obszaru do grona miejsc związanych z wielkimi bataliami militarnymi w Polsce, Europie i świecie M-6 możliwości rozwoju turystyki sentymentalnej	Z-1 pomysły na realizację w regionie projektów konkurencyjnych, obniżających rangę i zmieniających charakter omawianego przedsięwzięcia Z-2 zbyt małe zaangażowanie władz regionalnych w promocję i realizację projektu Z-3 kryzys światowy i związane z nim ograniczenia w wielkości pozyskiwanych funduszy Z-4 możliwa niechęć władz na szczeblu krajowym i regionalnym do upamiętniania wydarzeń związanych z „zaborcami” i „nie naszą wojną” Z-5 realizacja innych podobnych projektów w Polsce zmniejszające oryginalność i konkurencyjność „Muzeum w przestrzeni...”

Źródło: opracowanie autorów
Source: authors' own elaboration.

Kolejnym krokiem było uporządkowanie sporządzonej analizy SWOT. Została ona zmodyfikowana, ponieważ tradycyjna jej wersja charaktery-

zująca się statycznym i opisowym ujęciem, pozbawiona jest oceny siły poszczególnych elementów oraz ich wzajemnych powiązań (interakcji). To nowe podejście zostało nazwane Analizą Potencjału Interakcji Strategicznych (APIS – *Analysis of Potential Interactions in Strategy*) (Kaczmarek, Włodarczyk 2006).

Pełny model postępowania obejmuje dwa etapy polegające na:

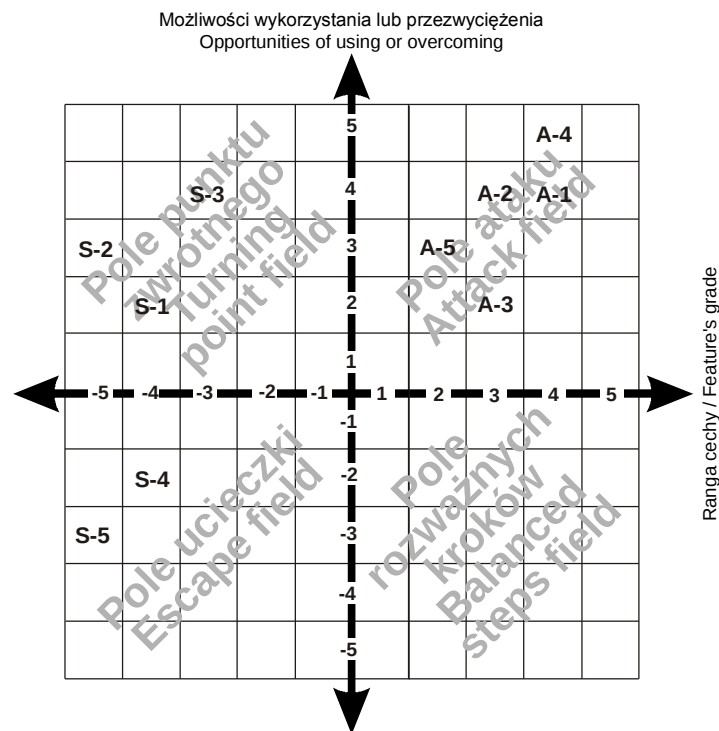
- określeniu znaczenia czynników i uwarunkowań rozwojowych,
- określenie możliwości ich przezwyciężenia i wykorzystania.

Pod pojęciem **czynników rozwojowych** należy rozumieć podstawy zmian o charakterze endogenicznym dla danego układu odniesienia, w tym przypadku obszaru, na którym przewiduje się realizację projektu. Natomiast **uwarunkowaniami** rozwoju nazywać będziemy podstawy zmian o charakterze egzogenicznym dla danego układu odniesienia. Efektem tak przeprowadzonego postępowania powinna być „mapa” wykorzystująca klasyczny układ współrzędnych, na którym oś odciętych pokazuje siłę czynników i uwarunkowań, natomiast oś rzędnych możliwości ich przezwyciężenia i wykorzystania. Zastosowana skala ocen powinna być uzależniona od charakteru i szczegółowości podejmowanych analiz. Postępowanie to zalicza się do tzw. metod eksperckich ze względu na fakt, że podczas oceny niezbędne są wiedza specjalistyczna i doświadczenie w danej dziedzinie (Kaczmarek, Włodarczyk 2006).

Potencjał (czyli zasób możliwości działania tkwiący w danym układzie odniesienia – mieście) interakcji strategicznych składa się z pól wyznaczonych przez różne rodzaje relacji. W kontekście tym interakcje traktowane są jako wzajemne oddziaływania osób, przedmiotów, zjawisk, sił, których podstawowym celem jest przekształcenie np. przestrzeni turystycznej miasta. Wyróżniono cztery pola interakcji, do których należą:

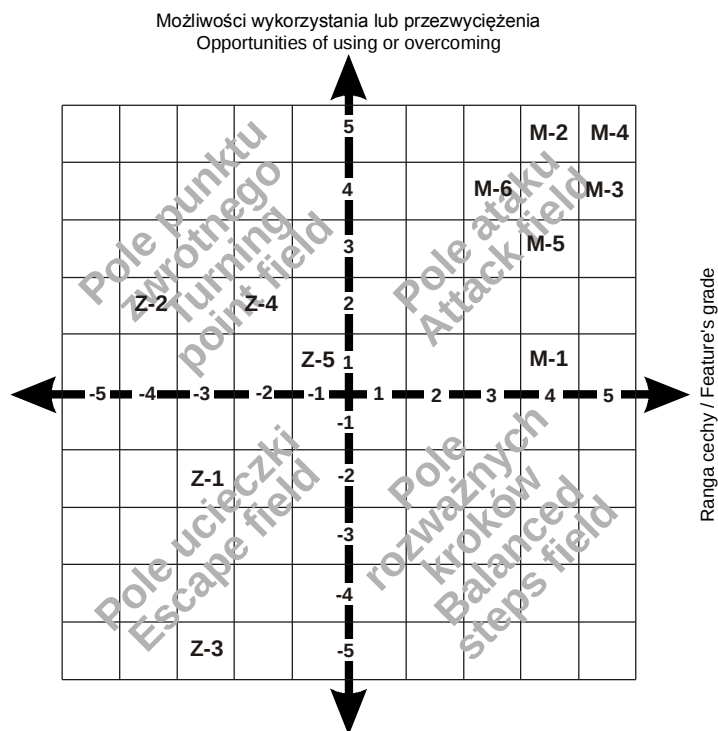
- **pole ataku (ofensywy)** – w którym istnieją duże możliwości wykorzystania atutów;
- **pole rozważnych kroków** – które charakteryzują ograniczone możliwości wykorzystania mocnych stron;
- **pole punktu zwrotnego** – tam zlokalizowane są te słabe punkty, które łatwo przezwyciężyć;
- **pole ucieczki (defensywy)** – w którym znajdują się słabości trudne do przezwyciężenia (Kaczmarek, Włodarczyk 2006).

Jak pokazuje rysunek 9, wszystkie zaklasyfikowane przez autorów do grupy atutów cechy znalazły się w polu ataku, co wskazuje na ich stosunkowo łatwe wykorzystanie w realizacji projektu. Zdecydowanie gorzej przedstawiają się możliwości przezwyciężenia cech, które autorzy uznali za słabe strony projektu. Działania związane z popularyzacją wiedzy na temat bitwy, realizacji projektu oraz wskazaniem właściwej perspektywy, jeśli chodzi o jego efekty, nie powinny stanowić większego problemu. Natomiast przekonanie do większego gremialnego zaangażowania i przyjęcie oficjalnego dokumentu organizującego pracę (planu, strategii – wymagających rozliczania się z ich realizacji) może być w obecnej sytuacji wręcz niewykonalne.

Rys. 9. Analiza Interakcji Strategicznych APIS dla czynników rozwojowych (atuty, słabości) dla projektu „Muzeum w przestrzeni – bitwa łódzka 1914” (opracowanie autorów)

Fig. 9. Analysis of Potential Interactions in Strategy of development factors (strengths, weaknesses) of the "Museum in Space – Battle of Łódź 1914" project (authors' own elaboration)

Rys. 10. Analiza Interakcji Strategicznych APIS dla uwarunkowań rozwojowych (możliwości, zagrożenia) dla projektu „Muzeum w przestrzeni – bitwa łódzka 1914” (opracowanie autorów)

Fig. 10. Analysis of Potential Interactions in Strategy of the development conditions (opportunities, threats) of the "Museum in Space – Battle of Łódź 1914" project (authors' own elaboration)

Podobnie sytuacja przedstawia się w przypadku uwarunkowań mających charakter egzogeniczny (rys. 10). Z wyjątkiem szybkiego pozyskania funduszy na realizację zamierzeń, pozostałe możliwości wydają się być stosunkowo łatwe do wykorzystania. W przypadku zagrożeń jedynie światowy kryzys gospodarczy, którego skutków dla turystyki nie można przewidzieć, oraz nieprzemyślane konkurencyjne działania podejmowane w regionie, wypaczające ideę projektu „Muzeum w przestrzeni...” (np. pomysł parku tematycznego w Koluszkach) należą do uwarunkowań czasem trudnych do przezwyciężenia.

Podsumowanie

Analizując szczegółowo projekt „Muzeum w przestrzeni – bitwa łódzka 1914” należy podkreślić jego najważniejsze cechy, do których zaliczyć można m.in. :

1. Popularyzację mało znanego, ale ważnego wydarzenia, jakim była bitwa łódzka. W świadomości Polaków zapamiętana została przede wszystkim II wojna światowa, wiedza o I wojnie, ze względu na upływający czas jest mniejsza i budzi zainteresowania głównie historyków i osób zainteresowanych tym okresem. Popularyzacja wydarzenia niesie za sobą rozwój turystyki historycznej czy militarnej, które mają szansę zaistnieć obok turystyki kulturowej, przemysłowej czy kulturalnej rozwijanych już w województwie.

2. Promowanie mało znanych miejsc pod wspólnym szyldem. Ukryte w lasach okopy i fragmenty umocnień, zapomniane cmentarze i niewidoczne z drogi samotne mogiły mają możliwość zaistnieć obok zabytków techniki, fabrykanckich pałaców czy obiektów sakralnych różnych wyznań powszechnie występujących na terenie województwa. Objęcie ich wspólnym projektem pozwala im się przebić przez inne, bardziej znane i cenione atrakcje, a sam projekt daje szansę rozwojowi turystyki nie tylko w mieście wojewódzkim, ale także w regionie.

3. Oryginalność pomysłu i nazwa adekwatna do jego charakteru. Na ogół muzeum kojarzone jest z budynkiem, jednym miejscem udostępnionym do zwiedzania. W tym przypadku mamy ich wiele, rozmieszczonych w różnych częściach obszaru, rozproszonych w przestrzeni, każde z nich składa się na pewną całość, ale może być także atrakcją samą w sobie (produkt złożony).

4. Ponadlokalny charakter przedsięwzięcia. Podjęcie wspólnych działań przez sąsiadujące ze sobą jednostki samorządowe sprzyja ich integracji, daje większe możliwości działania oraz większą szansę na zrealizowanie projektu. Zgodnie z powiedzeniem duży może więcej pozwala zaistnieć poszczególnym gminom na szerszym forum.

5. Adresowanie projektu do grona odbiorców zróżnicowanych co do motywów odwiedzin i sposobu organizacji. W przypadku dzieci i młodzieży projekt ma edukować (rozszerzać wiedzę wyniesioną ze szkoły), także wychowywać (uczyć tolerancji). Osoby dorosłe będą odwiedzać te miejsca z powodów poznawczych, cudzoziemcy (Rosjanie,

Niemcy, Austriacy) pojawiają się ze względów sentymentalnych. Projekt może być adresowany zarówno dla turystów indywidualnych, jak i zorganizowanych.

6. Zainteresowanie tematem różnych instytucji i osób. Zaangażowanie mediów w przedsięwzięcie (telewizja, radio, prasa) i nagłośnienie projektu przez konferencje, wizytacje miejsc pamięci czy organizacje wystaw sprzyja połączeniu sił samorządowców, działaczy społecznych i naukowców, umożliwia stworzenie szerokiego grona wspierających projekt.

7. Podjęcie współpracy z zagranicą. Zainicjowanie działań mających na celu poszukiwanie rodzin żołnierzy poległych na terenie województwa łódzkiego (Rosja, Niemcy), odtwarzanie indywidualnych losów żołnierzy, nawiązanie kontaktów ze stowarzyszeniami poza granicami czyni ten projekt atrakcyjnym także dla cudzoziemców.

8. Nawiązanie kontaktów z instytucjami realizującymi podobne projekty. Poszukiwanie podobnych produktów na obszarze Polski (cmentarze – Akcja Gorlicka – Tarnów) i za granicą (pole bitwy Verdun) i korzystanie z doświadczeń innych umożliwia lepsze przygotowanie projektu.

Niezależnie od wymienionych atutów projektu niezbędne jest nadal podejmowanie działań mających na celu:

- edukację mieszkańców (dzieci, dorosłych), decydentów,
- wspieranie i motywowanie pasjonatów, społeczników, działaczy regionalnych,
- lepsze wykorzystanie istniejącego potencjału,
- konsekwentne realizowanie szczegółowych, niewielkich projektów tworzących spójną całość,
- udostępnianie istniejącego dziedzictwa poprzez porządkowanie, odnawianie, znakowanie, opisywanie miejsc i obiektów,
- promowanie poprzez wydanie folderu projektu, rozpowszechnianie filmu na temat bitwy,
- podtrzymywanie głównej idei – niezamazywanie jej w zbyt ogólnych działaniach związanych z wielokulturowością regionu,
- utrzymywanie jedności w działaniu – razem ponad podziałami,
- doprecyzowanie nazwy projektu tak, aby jednoznacznie kojarzyła się z bitwą łódzką,
- wykorzystanie szansy, jaką daje setna rocznica bitwy łódzkiej w 2014 r.

Pomimo wskazanych słabości i przewidywanych zagrożeń zdaniem autorów warto podejmować działania mające na celu realizację opisanego projektu. „Muzeum w przestrzeni – bitwa łódzka 1914” może i powinno stać się nie tylko nowym produktem turystycznym, ale także symbolem regionu wpisującym się w ideę zjednoczonej Europy.

Literatura

- Bitwa łódzka 1914*, 2008, materiały konferencyjne, Urząd Miasta i Gminy w Koluśkach.
- Borkowska B., 2003, *Cmentarze z okresu I wojny światowej jako walor antropogeniczny okolic Łodzi*, maszynopis pracy magisterskiej wykonanej w Katedrze Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. dr hab. Jolanty Jakóbczyk-Gryszkiewicz, Łódź.
- Der große Krieg in Einzeldarstellungen. Heft 19 – Die Schlacht bei Lodz (durchbruch nach Brzeziny)*, 1918, Verlag von Gerhard Stalling, Oldenburg i. Gr.
- Gosik B., 2004, *Cmentarze z I wojny światowej jako walor antropogeniczny okolicy Łodzi*, Turyzm, 14 (2).
- Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B., 2005, *Produkt turystyczny*, PWE, Warszawa.
- Kaczmarek J., Włodarczyk B., 2006, *Strategia rozwoju turystyki w dużym mieście przemysłowym – przykład Łodzi*, Problemy Turystyki, 29 (1–4).
- Koralewski T., 2009, *Bitwa pod Gettysburgiem w 1863 roku jako przykład wykorzystania historii na potrzeby rozwoju produktu turystycznego*, [w:] Stasiak A. (red.) *Kultura i turystyka – wspólnie zyskać!*, Wyd. WSTH, Łódź.
- Kowalczyk A., 2009, *Proces przekształcania zasobów kulturowych w atrakcje turystyczne (na przykładzie zagospodarowania pól bitewnych)* [w:] Stasiak A. (red.) *Kultura i turystyka – razem ale jak?*, Wyd. WSTH, Łódź.
- Lloyd D.W., 1998, *Battlefield tourism: pilgrimage and commemoration of the Great War in Britain, Australia, and Canada, 1919–1939 (Legacy of the Great War)*, Publisher Ltd. Oxford-New York.
- Marciniak P., 2008, *Operacja łódzka z 1914 roku jako przykład ważnego wydarzenia historyczno-militarnego*, materiały konferencyjne, Urząd Miasta i Gminy, Koluśki.
- Seaton A.V., 1999, *War and thanatourism: Waterloo 1815–1914*, Annals of Tourism Research, 26 (1).
- Spence R.B., 1984, *Tactical successes – strategic failures, The Eastern Front August to December 1914*, The WarGamer, 29.
- Stasiak A., Tanaś S., 2005, *Przestrzeń sepulkralna w turystyce*, Turystyka i Hotelarstwo, 8.

- Tanaś S., 2004, *Cmentarz jako przedmiot zainteresowania geografii turystyki*, Turyzm, 14 (2).
- Tanaś S., 2008, *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Trojak D., 2008, *Walki w okolicach Gałkowa 23–24 listopada 1914 roku*, Muzeum im. Leokadii Marciniak, Gałków Duży.
- Zachodniogaliczyjskie groby bohaterów z lat wojny 1914–1915*, 1994, reprint opracowania R. Brocha i H. Hauptmanna z 1918 r., Wydawca Muzeum Okręgowe, Tarnów.

The Battle of Łódź in 1914 – points for and against new tourist projects in the Łódź Province

Summary

Although tourists' interest in battlefields and memorials is nothing new, it has been increasing recently and becoming part of the so-called historical-military tourism. New tourist products, such as structures, trails, events (e.g. battle reconstructions) are created, using the tourist potential of a particular historical event. The article depicts the Battle of Łódź in 1914 which is considered to be the largest military-logistic operation of World War I and its material heritage, such as cemeteries, military burial plots, standalone graves, ramparts or trenches. Unfortunately, these structures differ in their level of preservation, appearance or accessibility.

In case of the described event, attempts are made at creating a complex tourist product called Museum in Space – Battle of Łódź 1914, promoted by local authorities of the Łódź East County. When analysing the project, the authors indicate its strengths (e.g. involvement of local enthusiasts, organisation of meetings popularising the battle, material mementos), weaknesses (e.g. low level of knowledge about the event and the project among local residents, too high expectations related to the project effects, lack of proper task schedule and task consolidation), potential opportunities (e.g. approaching 100th anniversary of the battle, increasing interest in military tourism, knowledge and experience of other regions of Poland and Europe in organising similar projects) and potential threats (e.g. similar projects conducted in other parts of the country, emergence of competitive projects, low engagement of local authorities). The article aims at attracting attention of institutions and entities concerned. It calls for reflection, verification and intensification of actions related to the project, which should perhaps become not only a tourist product, but also a regional symbol being a part of united Europe.

Translated by Patryk Marczuk